ASOS JOURNAL
The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 62, Aralık 2017, s. 277-290

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
06.11.2017

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
20.12.2017

Okutman Dr. İsmail EFE
Kırıkkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
efe5772@gmail.com

GİZLİ MUHALİF BİR HAREKETTEN İKTİDARA: İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

Öz

I. Meşrutiyet idaresine son verdikten sonra iktidar dizginlerini tamamen eline alan Sultan II. Abdülhamit, muhalif hareketleri baskı altına alan bir yönetim tarzı uygulamaya başladı. Ancak, bütün baskılara rağmen 1881 ve 1882 yıllarında yaşananlar, Sultan II. Abdülhamit'e karşı muhalefetin oluşmasına neden oldu. İlk olarak Mayıs 1889 tarihinde gizli İttihad-i Osmanî Cemiyeti, sonra Paris'te Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, 1906 yılında ise Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 27 Eylül 1907'de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşti. Birleşmeden sonra hızlı bir şekilde büyüyen Cemiyet, Sultan II. Abdülhamit'in yönetim tarzına karşı olan farklı görüşlerden bütün muhalifleri birleştiren bir çatı haline geldi. Reval Görüşmesinde alınan kararlar, Cemiyetin harekete geçerek II. Meşrutiyet'i ilan ettirip iktidara gelmesini sağladı.

Anahtar kelimeler: İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet, Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet

A SECRET OPPOSITION TO ROCK TO POWER: COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS ASSOCIATION

Abstract

I. constitutional monarchy after the reins of power to handle completely into the hands of Sultan II. Abdülhamit, the opposition movements started to implement a management style under pressure. However, despite all the pressures in the years 1881 and 1882, Sultan II. Abdulhamit has spawned opposition against. The first hidden in May 1889 as the İttihad-ı Osmani Society, chaired by Ahmet Rıza in Paris after, the Ottoman and the İttihad in the League of the Ottoman Freedom Society, was founded in 1906. The Ottoman society for progress and Union with the Ottoman Freedom Society on September 27, 1907, he merged under the name of the Ottoman society of Union and progress. After this rapidly growing community, Sultan II. Abdulhamit the management style is against all opponents of different views and a roof. Reval decisions taken, by Act of the Interview, II. constitutional monarchy announced and came to power

Keywords: Committee of Union and progress, II. Constitutional Monarchy, Sultan II. Abdulhamit, Opposition

Giriş

İlk defa 1876'da Meşruti yönetimle tanışan Osmanlının ilk deneyimi çok kısa sürdü. Meşrutiyeti ilan sözü verdiği için 1876'da tahta çıkartılan Sultan II. Abdülhamit, 1877 yılının başında anayasanın hazırlanmasında önemli bir rolü olan Mithat Paşa'yı Taif'e sürgün etti. Mithat Paşa'yı sürerek başlattığı baskıcı yönetimi, Rus ordularının Ayastefenos'a (Yeşilköy) kadar gelmeleri üzerine, 13 Şubat 1878'de Mebussan Meclisi'ni dağıtarak devam ettirdi. Sultan II. Abdülhamit'in baskıcı yönetim tarzını benimsemesinde cinnet geçirdiği için tahttan indirilen V. Murat taraftarlarının O'nu yeniden tahta çıkarmak için giriştikleri iki komplo girişiminin etkili olduğu iddia edilmektedir.

II Abdülhamit, Osmanlı-Rus Harbi'ni bahane ederek parlamentoyu fes edip anayasayı askıya aldıktan sonra başta basın, ifade ve toplantı hakları olmak üzere, özgürlükleri ya kaldırdı yada geniş ölçüde kısıtladı. İktidarın dizginlerini tamamen eline alan Sultan II. Abdülhamit, doğrudan kendisine bağlı olan hafiye sistemi, özel mahkemeler ve sürgünler vasıtasıyla kendisine karşı gelişebilecek muhalefeti sindirdi. Ancak, Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin uğradığı toprak kayıpları, arkasından 1881'de Fransa'nın Tunus'u koruması altına alması, 1881'de Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulması ile Osmanlının ekonomik yönden de bağımsızlığının elinden alınması, 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgali Yeni Osmanlıların muhalefetinin canlanmasına neden oldu (Tunaya (2), 2000:27;Akşin, 1998:25-26). Ayrıca, muhalefetin oluşmasında, Sultan II. Abdülhamit'in 1876 Kanun-ı Esasi'sini yürürlükten kaldırıp, Bab-ı Ali bürokrasisini devre dışı bırakması ve sert merkeziyetçi bir idare kurması, her türlü siyasî muhalefet araçlarını denetimi altına alarak, kendine karşı oluşabilecek muhalif teşekkülleri bertaraf etmek istemesi de etkenler arasında yer almaktadır (Zürcher, 1993:117).

İttihad-i Osmani'den İttihat ve Terakki'ye

Sultan II. Abdülhamit'in yönetim tarzına karşı oluşan muhalefet hareketinin ortak talebi, Meşrutiyet yönetiminin yeniden yürürlüğe konulmasıydı. Muhalifler içinde yer alan bazı aydınlar, hedeflerine ulaşabilmek için 1889 yılı Mayıs ayında "İttihad-i Osmanî" adında bir cemiyet kurarak işe başladılar. Cemiyetin kurucuları arasında Tıbbiye Mektebi öğrencileri İshak Sükuti, Mehmet Reşit, Hüseyinzade Ali, Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo gibi isimler yer alıyordu. Başlarda Namık Kemal ve benzeri özgürlükçü aydınların eserlerini okumak için bir araya gelenlerden oluşan Cemiyet, zamanla bir fikir kulübü haline gelmiş, Sultan II. Abdülhamit'in ülke çapında uyguladığı baskı politikasına karşı faaliyet göstermiştir. (İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, 1987:130;Tunaya (2), 2000:27;Akşin, 1998:25-26;Aysal, 2017:3). Cemiyetin ilk toplantısında başkanlığa Ali Rüşdi, kâtipliğine Şerafeddin Mağmumi, muhasip üyeliğe de Asaf Derviş getirilir. İtalyan Karbonari mason teşkilatını örnek alarak kurulan bu gizli Cemiyet, hücreler halinde teşkilatlanmıştır (Kutlay, 2010:67-68).

Cemiyet mensupları, ülkenin içinde bulunduğu sorunların Sultan II. Abdülhamit'in baskıcı yönetiminden kaynaklandığına inanıyorlardı. Onlara göre, Meşrutiyet yönetimi yeniden yürürlüğe konulursa, sorunların çözümü kolaylaşacak ve dünyadaki gelişmelere ayak uydurulabilecekti. Cemiyet mensupları parlamentonun açılması ve Osmanlı tebaası tüm unsurların burada temsil edilmesi halinde "Osmanlı Birliğinin" sağlanmasının mümkün olacağını savunuyorlardı. 1892 senesinde Cemiyet mensupları hakkında saraya verilen jurnaller sonrasında birçok öğrenci sorguya çekildi, okul yönetimi ve öğrencilerin bir kısmı sürgüne gönderildi. Fakat, kısa bir sürede bu öğrenciler affedilerek okullarına geri döndüler. 1895 yılına kadar bir fikir kulübü gibi faaliyette bulunan İttihad-i Osmanî Cemiyeti, bu tarihten sonra etkin bir hareket haline geldi (Shaw-Shaw, 2006:252-254; Karabekir, 1993:28-31; Akşin, 1998:27). Cemiyetin çalışmalarını hızlandırması, halk ve aydınlar arasında taraftar bularak güçlenmesi, yönetimi tedirgin etmeye başladı (Akşin, 1990:171).

İttihad-i Osmani Cemiyeti merkez komitesi adına, Selanikli Nazım Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey ile temas kurdu ve O'na İttihad-i Osmani Cemiyeti'ne üye olmasını teklif etti. Yapılan pazarlıklar sonunda, Paris'te Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti kuruldu. Selanikli Nazım, Şerafettin Mağmumi, Milaslı Halil Bey ve Halil Menteşe cemiyete üye oldular (Eycil, 2016:4). Aynı yıl cemiyetin amacı, teşkilat yapısı, idari işlemlerin yapıldığı Meclis-i İdare'nin vazifeleri, üyelerin cemiyete katılma koşulları ve sorumluluklarını belirleyen toplam beş başlık altında otuz dokuz maddeden oluşan ilk tüzüğü hazırlandı. Cemiyetin Fransa merkezinin en önemli ismi olan Ahmet Rıza Bey tarafından Jön Türklerin propagandasını yapan "Meşveret" adlı bir de gazete çıkartıldı. Pozitivist bir dünya görüşüne sahip olan Ahmet Rıza Bey, devletin kurtuluşunu Osmanlı birliğinde gördüğünden, Sultan II. Abdülhamit'in İslam Birliği politikasına karşı Cumhuriyeti savunuyordu (Kuran, 1959:155-156; Tunaya (2), 2000:27; Mardin, 1996:181-218). Jön Türk hareketinin önemli isimlerinden biride Mizan Gazetesi sahibi Murat Bey'di. Başlarda Sultan II. Abdülhamit'in yanında yer alan Murat Bey, 1897 yılında yurt dışına kaçarak muhalefete katıldı. Murat Bey, bozulmuş devlet düzeninin düzeltilmesi için "siyasi bir elit sınıf" yetiştirilmesi, yönetimde bu sınıfın etkili olması görüşünü savunuyordu (Petrosyan, 1974:188-189; Mardin, 1996:109-130).

Kendisine karşı yurt dışında sürdürülen muhalefet hareketine karşı yürüttüğü mücadelede büyük ölçüde başarılı olan Sultan II. Abdülhamit, muhalifleri tamamen yok edemese de etkisiz hale getirmeyi başardı. Muhaliflerden kimi önde gelen isimleri ikna ederek yurda getirdi, kimilerini de bulundukları ülkeler nezdinde diplomatik baskılarla çalışamaz hale getirdi. Ancak, buna rağmen Sultan II. Abdülhamit'e karşı muhalefet hareketi sona ermedi. Meşrutiyet yöneti-

mini kurmayı amaçlayan, yurt içinde yeni muhalefet odakları ortaya çıktı (Berkes, 1978:381-382). Bu muhalefet odakları arasında önemli olanlardan biri de, ileride İttihat ve Terakki'nin önemli üç isminden biri olacak olan Talat Paşa'nın kuruluşuna öncülük ettiği "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" idi. Cemiyet, 1906 yılında Osmanlının Rumeli coğrafyasında önemli bir yere sahip olan Selanik'te, Selanik Askeri Rüştiyesi Müdürü Mehmet Tahir Bey başkanlığında kuruldu. Cemiyetin kuruluşunda Naki, Talat, Rahmi, Mithat Şükrü, Kazım Nami, Hakkı Baha, Ömer Naci, İsmail Canbolat, Edip Servet, İhsan Namık, İsmail Mahir, Mustafa Necip beyler yer aldı (Uzunçarşılı, 1956:105).

Rumeli şehirleri arasında önemli bir ticaret ve kültür merkezi olan Selanik'te, diğer şehirlere oranla okullaşma oranı yüksek, burjuva olarak nitelendirebilecek bir ticaret kesimi ve bürokratik sınıf mevcuttu. Bunlar kendileri gibi düşünen genç subaylarla birlikte İstanbul'daki yönetime karşı çıkma cesaretini göstermişlerdi. Selanik ve Manastır'dan sonra Cemiyetin Resne, Ohri, Üsküp, Geyveli, Serez, Edirne ve Drama şubeleri açılarak Balkanlar ve Makedonya'da teşkilatlanmasını tamamladı (Tekeli-İlkin, 1980:351-382;Aydemir, 1995:497-500). Cemiyet, teşkilatlanma aşamasında Makedonya ve Selanik'teki Mason localarının desteğini de aldı. Cemiyetle masonlar arasındaki irtibatı Makedonya Rizorta Locası'nın büyük üstatlığına kadar yükselmiş olan Carasso sağlıyordu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri, masonluğu hedefe ulaştıracak güvenli bir araç olarak görüyor ve kullanıyorlardı (Tunaya (1), 2000:408-411;Koloğlu, 2002:54-55, 312; Ramsaur, 1972:128). Talat, Mithat, Şükrü, Manyasızade Refik, İsmail Canbolat ve İsmail Hakkı beyler, Makedonya Rizorta Locası, Cemal ve Fazlı Necip beyler ise Veritas Locası üyesiydi (İacovella, 1998:38-39;Tunaya (1), 2000:412). Enver, Fethi, İsmet, Kazım, Mehmet Tahir beyler herhangi bir locaya kayıtlı değillerdi (Koloğlu, 2002:45).

Mustafa Kemal'in Şam'da kurduğu ve daha sonra Selanik şubesini açtığı Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti arasında da ilişki kuruldu. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinin kurucuları arasında Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları Ömer Naci, Hüsrev Sami, Tahir Bey, Hoca İsmail Mahir Efendi, Hakkı Baha beyler yer alıyordu. Ancak, Mustafa Kemal'in Selanik'ten ayrılıp Şam'a dönmesinden sonra, Cemiyetin Selanik şubesini kuran arkadaşları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katıldı (Unat, 1962:339; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1945:90). Ekim 1907 de Selanik'te bulunan 3. Ordu'daki kurmay heyeti görevi nedeniyle Selanik'e geri dönen Mustafa Kemal'de, arkadaşlarının katıldığı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katıldı (Cavit Bey, 1946). Bu katılımlarla özellikle genç subayların desteğini alan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, etkin bir konuma geldi. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin yurt içinde önemli bir muhalefet hareketi haline geldiği sırada, başında Ahmet Rıza Bey'in bulunduğu Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile ilişki kurdu (Çavdar, 1984:65). İki cemiyet arasında başlayan işbirliği, cemiyetlerin birleşmesi fikrini gündeme getirdi. 27 Eylül 1907 tarihinde yedi maddelik bir sözleşme ile iki cemiyetin birleşmesine karar verildi. Sözleşme hükmü gereğince iki cemiyet, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşti. Cemiyetin biri dahili biri harici olmak üzere iki merkezi umumisi olmasına karar verildi. Birleşmeden sonra cemiyetin dahili genel merkezinin Selanik, harici genel merkezinin ise Paris olması ve her iki merkezin ayrı başkanları olması kararlaştırıldı (Karabekir, 1993:131;Ramsaur, 1972:142-143; Tunaya (2), 2000:39-40).

İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldıktan sonra, Cemiyet özellikle genç subayların katılımı ile hızlı bir gelişim kaydetti. Bu durum cemiyetin halk arasında da yaygınlaşması ve itibar kazanmasıyla daha etkili bir konuma gelmesini sağladı. Hızlı bir şekilde büyüyen Cemiyetin faaliyetlerini yakından takip eden Sultan II. Abdülhamit'in bütün engelleme çabalarına rağmen, Cemiyet güçlenmeye devam etti (Talat Paşa'nın Anıları, 1994:20). Dünyayı milliyetçilik duygu-

larının sardığı bu sırada, çok çeşitli etnik yapısıyla Osmanlı Devleti, ayakta kalmaya çabalıyordu (Davinson, 2004:11).

İttihat ve Terakki, Sultan II. Abdülhamit'e muhalif olan bazı dini guruplarla da ilişki kurarak, muhalif tabanı genişletti. 1876 Meşrutiyetinin tesisi, hatta ondan daha önceki bir kısım muhalefet hareketleri göz önüne alındığında, muhalif hareketlerde ûlemanın oldukça önemli bir rol oynadığı açıktır. Özellikle toplumda meşruiyetin kaynağının geniş bir kitle tarafından din olarak kabulü, ûlemanın rolünü çok ehemmiyetli bir hale getiriyordu. Jön Türk eylemleri ve bunlar içinde sonradan ortaya çıkacak İttihad ve Terakki Cemiyeti faaliyetleri başladığı zaman, ulema da ilk önce kendi başına, daha sonra ise çeşitli örgütlerle ve nihayet İttihatçılarla beraber hareket etmeye başladı (Hanioğlu, 1985:112). Siyasal rejime muhalif hareketler ile ilk yakın temasa geçen dini guruplardan biri Bektaşilerdi. Daha sonraki dönemde Cemiyetin Balkanlardaki örgütlenmesi sırasında Melâmiler ile ilişki kurulduğu görülmektedir. Benzer bir ilişki, Mevlevîler ile İttihatçılar arasında da tespit edilebilmektedir. İttihatçılarla birlikte ve onlarla ortak hareket etme suçundan sürgüne gönderilenler arasında Halvetiye Şeyhleri, Sünbüliye Şeyhleri, Uşşakiye Tarikatı şeyhinin oğlu gibi kimselerin bulunması, söz konusu ilişkileri göstermektedir (Hanioğlu, 1985:117-119, 121).

I. Meşrutiyet idaresine son verilip parlamentonun kapanmasından sonra kendisine yaklaşmalarına rağmen Sultan II. Abdülhamit, Mevlevilerin faaliyetlerini takibe aldırdı. Çünkü, Mevlevilerin Sultan II. Abdülhamit'in mutlakiyetçi uygulamalarından rahatsız oldukları biliniyordu. Mevlevilerin Şeyhi İzmirli Reşad Efendi'nin Jön Türklerle ittifak yaptığı gerekçesiyle tutuklanarak sürgün edilmesi, Sultan II. Abdülhamit'le olan ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla Jön Türkler iktidara gelince, Mevlevî ve Bektaşi emirleri ile Cemiyet arasındaki ilişki ilerledi ve bu dönemde her iki emir de devlet yapısı ile yakın bağlantı kurma şansı buldu. Hatta Veled Çelebi, önce Galata'daki Mevlevî Dergâhı'nın postneşhin koltuğuna atandı ve daha sonra da 1910 yılında hiyarerşide en saygın konum olan Konya Mevlevî Sarayı'nın postnişini seçildi (Erdoğan, 2016:317-319). İçeride bunlar yaşanırken dışarıdan da Osmanlı Devleti'ni parçalamak niyetinde olan Avrupalı devletler, Osmanlı tebaası arasında milliyetçi fikirleri yaymak, borçlarla devletin mali iflasını sağlamak, isyan çıkarılacak bölgelerde reformlar yapılmasında ısrar etmek vb. yollara başvuruyorlardı. Balkanlar, Ortadoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yaşayan azınlıklar yoluyla, Osmanlı ülkesini kendi egemenlik alanlarına dönüştürmek istiyorlardı (Köni, 1989:281;Reyhan, 2007:131).

II. Meşrutiyet'in İlanı

Osmanlı Devleti üzerinde Avrupalılarca hesapların yapıldığı ve toprak kayıplarının yaşandığı sırada Sultan II. Abdülhamit'in çaresizliği, İttihatçıların Meşrutiyet düşüncesini daha yüksek sesle dillendirmelerine neden oldu (Talat Paşa'nın Anıları, 1994:20). İttihat ve Terakki Cemiyeti gelişen olaylar karşısında politika belirlemeye çalışırken, Ocak 1908'de Avusturya-Macaristan'a Selanik'te demiryolu bağlantısı yapma hakkı verilmesi ve 10 Haziran 1908'de gerçekleşen Reval Görüşmesi, Cemiyetin harekete geçmesine sebep oldu. Reval'de bir araya gelen İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola, Makedonya ve Boğazlar konusunu görüştüler. İkili arasında yapılan görüşme sonunda, Makedonya'da uygulanacak reform projeleri konusunda tam mutabakata varıldı (Armaoğlu, 1997:600-601;Tekeli-İlki, 1980:373-375). Reval Görüşmesi'nde alınan kararlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları arasında büyük bir infiale sebep oldu.

Cemiyet mensupları, daha fazla beklemenin telafisi mümkün olmayacak büyük zararlara yol açacağını düşündüklerinden harekete geçmeye kara verdiler. Ancak, Cemiyetin harekete

geçmeye karar vermesinin tek nedeninin Reval Görüşmesi'nde alınan kararlar olduğunu söylemek doğru olmaz. Cemiyetin asıl amacı, Meşrutiyet yönetimini yeniden uygulamaya koydurmak olduğundan, Reval Görüşmesi'ni kendi amaçları yönünde kullanmışlardır demekte yanlış olmaz (Ahmad, 1984:20). Cemiyetin harekete geçmeye karar vermesinde, bu dönemde Sultan II. Abdülhamit'in Cemiyet üzerindeki baskısının yoğunlaşması da etkili oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Şubesi Başkanı Manyasizade Refik Bey, 25 Haziran 1908 de Cemiyetin önde gelen şahsiyetlerini evinde toplar ve toplantıya katılanlara; Saray ve Babıâli'nin, İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerini tamamen ortadan kaldırmak ve Cemiyete girmiş olan subayları tasfiye etmek için geniş bir yetki ile Şemsi Paşa'yı görevlendirdiği bilgisini verir. Şemsi Paşa harekete geçmeden, birkaç subayın sadık kuvvetleri ile birlikte dağa çıkarak isyan etmeleri önerisinde bulunur (Okyar, 1980:10).

Manyasizade Refik Bey'in önerisi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet yönetimi için Haziran ayında harekete geçer. Aslında Cemiyetin Manastır merkezi, daha 1908 Mayıs ayında, bildiriler yoluyla etkili bir biçimde düşüncelerini halka yaymaya başlamıştır. Manastır merkez heyeti, Rusya dışında diğer Avrupa devletlerinin Manastır konsolosluklarına, 1908 Mayıs'ında verdiği layihalarda, Avrupalı devletlerin dört yıldır Makedonya'da ıslahat çalışmaları yaptığını, ancak bu çalışmaların hiçbir sonuç vermediğini, dolayısıyla Avrupa'nın artık Makedonya işlerine karışmaması gerektiğini bildirdi. Müslüman, Hıristiyan bütün Osmanlıların sorunlarını kendi aralarında çözebileceklerini, Avrupa'nın bağımsız bir Makedonya yaratma düşüncesinin doğru olmadığını, Makedonya'nın diğer vilayetlerden ayrılmaz olduğunu vurguladılar (Aydemir (1), 1973:527).

Haziran ayı başından itibaren Cemiyetin faaliyetlerini daha da yoğunlaştırdığı görülür. Nitekim, Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, 2 Haziran 1908'de Saraya çektiği bir telgrafta; Jön Türk, Ermeni ve Makedonya komitelerinin son toplantılarında bir ihtilâl heyeti teşkil edip çok yakında fiiliyata başlayacakları bilgisini verir (Bayur (K.1), 1991:436). Ancak, Cemiyet içinde ne zaman ve nasıl harekete geçileceği konusunda tam bir mutabakat ortaya konamamıştır. Bu durumu en güzel Enver Paşa'nın şu sözleri ortaya koymaktadır: "*Artık Meşrutiyeti ilana sarayı mecbur etmek için en kestirme yol umumi bir isyandı. Fakat merkezin ihtilâl için kat'î bir plânı yoktu ve teşkilâtımız henüz köylere kadar yayılmamıştı. Ayrıca Selanik'te 400 olmak üzere bütün Rumeli teşkilâtı 2000 kişiydi.*" Demiştir (Enver Paşa'nın Anıları, 1991:97;Danişmend, 1972:360).

Meşrutiyet idaresini uygulamaya koydurmak amacıyla ilk fiili hareket, 3 Temmuz 1908'de Kolağası Niyazi Bey'in askerleriyle birlikte Padişaha karşı isyan ederek dağa çıkmasıyla başlar. Bu isyan girişimini bastırmak üzere, Şemsi Paşa Manastıra gönderilir ancak, Şemsi Paşa İttihat ve Terakki mensubu Mülazım Atıf Efendi tarafından 7 Temmuz 1908'de Manastır'da öldürülür. Arkasından Selanik Merkez Kumandanı Nazım Paşa, Enver Bey tarafından, Manastır Polis Müfettişi Sami Bey, Topçu Alay İmamı Mustafa Efendi 12 Temmuz'da Selanik'te silahlı saldırıda öldürülür. Suikastler devam ederken, İstanbul Hükümeti bu sefer isyanı bastırmak üzere Manastır'a Tatar Osman Paşa'yı gönderir. İsyan hareketini barışçı yöntemlerle çözmek isteyen Osman Paşa, af ilan eder ve yumuşak davranır. Tatar Osman Paşa'nın bu politikası da isyan ateşini söndürmede başarılı olamaz, hatta Paşa isyancılar tarafından dağa kaldırılır. Niyazi Bey'den sonra Ohrili Eyüp Sabri, akabinde Enver Bey'in amcası Halil Bey ve en son olarakta Enver Bey, Padişaha karşı isyan ederek dağa çıkar (Duru, 1957:21). Subayların isyan ederek dağa çıkması hükümeti zor durumda bırakır.

Makedonya bölgesinde hükümet otoritesinin olmamasından faydalanan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bölgede bulunan teşkilatları vasıtasıyla ihtilal ateşini yaymaya başlar. 22 Temmuz

1908'de çekilen bir telgrafla Sultan II. Abdülhamit'e ültimatom veren Cemiyet, derhal Meclisi Mebusan'ın açılması ve Kanuni Esasi'nin ilan edilmesini ister (Aydemir (1), 1973:560). Bu ültimatom telgrafı ile zor durumda kalan Sultan II. Abdülhamit, Makedonya'daki isyanı bastıramayacağını anlamış ve Meşrutiyeti ilan etmemesi halinde tahtı kaybetme tehlikesini de görmüş olduğundan, bir irade ile 23 Temmuz 1908'de Kanuni Esasi'yi ilan eder (Berkes, 1978:39-395). Böylece, yıllarca Meşrutiyet için mücadele eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, önemli bir hedefini gerçekleştirmiş olur.

Ancak, üyeleri itibariyle bir ahenge sahip olmayan İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde fikir birliği sağlanamaz. Cemiyet çatısı altında bulunan saltanatçı, cumhuriyetçi, sosyalist, liberal, Türkçü, hilafetçi ve her tür siyasî düşüncede insanların tek ortak noktası, padişahın idaresini yıkmak ve Meşrutiyeti yeniden uygulamaya koydurtmaktır. Meşrutiyet'ten çok şey bekleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, hazır bir programı ve planı omadığından ilk günlerde bocalar, daha ziyade sloganlara dayanan bir politika takip eder (Tunaya, 2004:23;Lewis, 1988:203). Cemiyet, bir programla düşüncelerini açıklamak zorunda kalıca, kendisini "Türkçü ve Milliyetçi" bir cemiyet olarak tanıtır. Yapılan bu açıklamada, Cemiyet genel merkezinin hükümeti denetlemek üzere geniş yetkilere sahip olduğu, askerin siyasetle uğraşmasına engel olunacağı ve 1876 Anayasası'na bağlı kalınacağı gibi temel konular ifade edilir (Tansu, 1960:60). Açıklanan programda; Türkçü ve Milliyetçi bir cemiyettir ifadesi kullanılmasına rağmen, ilk zamanlarda politik olarak Osmanlılık fikri hakim olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu şekilde ülkedeki Gayrimüslimlerin kendilerine bağlanacağını, Osmanlıdan ayrılma isteklerinden vazgeçeceklerini ve devletin yabancı ülkelerin baskısından kurtulacağını zannetmişlerdir (Yalçın, 1976:24-38). Ancak, kısa bir süre sonra meclisteki mebusların Osmanlılığı hiç hesaba katmayarak kendi milletlerinin bağımsızlıklarını sağlamaya çalıştıkları görülecektir. Arnavutların isyanı, Arapların muhtariyet için çaba göstermeleri ve Balkan Harbiyle bütün Rumeli'nin elden çıkması, İttihatçıların yüzünü Türk Milliyetçiliğine çevirmesine neden olacaktır (Kuran, 2004:127).

II. Meşrutiyet'in ilanından on üç gün sonra, Sait Paşa Hükümeti istifa eder ve yerine Kâmil Paşa Hükümeti kurulur. Artık sıra meclisin açılmasına geldiğinden, seçimlerin yapılmasına karar verilir. İttihat Terakki Cemiyeti seçimlere katılabilmek için İttihat Terakki siyasal partisini vücuda getirir (Yalçın, 1976:50). 11 Aralık 1908 de yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki bütün adayları milletvekili seçilir. Seçimlerin tamamlanmasından sonra, 17 Aralık 1908 de açılan Mebussan ve Ayan meclisleri çalışmalarına başlar. 27 Aralık'ta yapılan seçimlerde, Ahmet Rıza Bey Mebussan Meclisi Başkanlığına, Talat Bey birinci başkan vekilliğine, Aristidi Paşa ise ikinci vekilliğe seçilir (Aydemir (2), 1973:93).

Meşrutiyet'i ilan ettiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, devlet tecrübesine sahip yeterli kadroları bulunmadığından, ilk yıllarda doğrudan iktidara gelmek yerine eskilerden bir hükümet oluşturma yoluna gider. Cemiyet, hükümeti ve meclisteki gurubunu dışarıdan denetleyen bir güç konumda kalmayı tercih eder (Yaçın, 1976:24;Aktar, 1989:7). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı doğrudan ele almaması Cemiyetin içinde tartışma konusu olur ve bu tartışmalar sonucunda iktidara layık olmadıkları kararına varırlar. Bu kararda, halkın genç ve deneyimsiz kişilerin önemli makamlara gelmesini hoş karşılamayacağı görüşü etkili olmuştur (Ahmad, 1984:41).

İttihat ve Terakki'ye Karşı Muhalefetin Oluşması ve 31 Mart Vakası

Meşrutiyet'in ilanı, Kanuni Esasi'nin yürürlüğe konulması, meclisin açılması devletin iç problemlerini bir süreliğine erteledi. Ancak, Avrupa ile ilişkilerde olsun, Balkanlar'daki geliş-

meler konusunda olsun, olumlu bir sonuç ortaya konulamadı. 5 Ekim 1908 de Avusturya Bosna Hersek'i ilhak etti, yine aynı gün sözde de olsa Osmanlıya bağlı olan Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Yurt içindeki azınlıklar, başlarda Meşrutiyet'i destekler görünüyordu ancak, yeni yönetimde azınlıkları tatmin edemedi. İttihat ve Terakki'ye muhalif odaklar oluşmaya başladı (Akşin, 1987:122). Prens Sabahattin taraftarı Osmanlı Ahrar Fırkası'nın 14 Eylül 1908 tarihinde kurulmasıyla siyasi ortam gerginleşmeye başladı. Osmanlı Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki'ye karşı amansız bir muhalefet hareketine girişti. Sabah, İkdam, Yeni Gazete, Sada-yı Millet, Mizan gibi İttihat ve Terakki muhalifi bütün basın Ahrar Fırkası'nın yanında yer aldı (Tunaya (1), 2000:175-185;Akşin, 1998:182). 31 Mart Vakası'ndan yaklaşık bir hafta önce kurulan İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın, Volkan Gazetesi vasıtasıyla İttihat ve Terakki aleyhinde faaliyette bulunması, muhalefet hareketini daha da güçlendirdi. Ayrıca, Kamil Paşa ile İttihat ve Terakki arasındaki nüfuz mücadelesi de siyasi ortamın gerilmesini daha da tetikledi. Kamil Paşa Hükümeti, güvensizlik oyu ile düşürülünce, yerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin izniyle Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi kuruldu (Tunaya (1), 2000:26, 217-229;Akşain, 1998:154-155, 163-164; Ölçen, 2000:141-142).

İttihat ve Terakki'ye karşı başlarda basında başlayan muhalefet, sonra orduya sıçradı. Orduda Cemiyetin üstünlük kurmasından rahatsız olan bir gurup asker "Halaskar" adı verilen bir birlik oluşturdu. Diğer taraftan İttihatçıların orduda başlattıkları gençleştirme hareketi "alaylı" ve "okullu" ayrımı, orduda ayrışmalara yol açtı. Devletin önemli bir sınıfını oluşturan ulemanın bazı çıkarlarına dokunulması ve medrese öğrencilerinin askere alınması bu sınıfta da rahatsızlık yarattı. 6-7 Nisan 1909 gecesi muhalif Serbesti Gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ve katillerinin bulunamaması, halkta cinayette İttihat ve Terakki'nin parmağı olduğu izlenimine yol açtı. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin beceriksizliği de buna eklenince, Cemiyete karşı tepkiler iyice yoğunlaştı ve nihayet 31 Mart Vakası patlak verdi. 31 Mart Vakası'nı çıkartanların liderliğini ise Volkan Gazetesi'ni çıkartan Derviş Vahdeti yapıyordu (Akşin, 1998:169-179; Bayar, 1997:113-114;Kodaman-Ünal, 1996:166-167).

31 Mart Vakası'nın kimler tarafından tertiplendiğine dair üç farklı görüş ortaya atıldı. Çokta mantıklı görülmeyen birinci görüş; İttihat ve Terakki tarafından baskıcı bir yönetim oluşturmak amacıyla bu olayın tezgâhlandığını, fakat sonradan ipin ucunun kaçırıldığını iddia eder. İkinci görüş; bu olayın Sultan II. Abdülhamit tarafından tezgâhlandığını iddia eder. Ancak, bu görüşün doğru olmadığı birçok kaynak tarafından ortaya konulmuştur. Genel kabul gören üçüncü görüşe göre ise; isyanı İttihat ve Terakki'den memnun olmayanlar çıkartmıştır. Bu isyanı çıkaran gurubun içinde Derviş Vahdeti ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Prens Sabahattin ve Ahrar Fırkası, Mizancı Murat ve Mevlanazade Rıfat, Kamil ve Sait Paşa gibi muhalif isimler yer almıştır (Akşin, 1998:180-184; Kodaman-Ünal, 1996:21;Ahmad, 1999:20-22). Bu olayda dış bağlantı meselesi de tartışmalı bir konudur. Özellikle, İngiliz basınının isyancıları destekler bir tavır sergilemesi ve İngiliz konsolosunun Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişine mani olmak istemesi şüpheleri artırmaktadır. Kamil Paşa ve Prens Sabahattin Bey'in İngiliz yanlısı bir siyaset takip etmeleri de şüpheleri artıran hususlardandır (Kodaman-Ünal, 1996:170; Avcıoğlu, 1998:14-68).

İsyancılar şeriatın uygulanmasını, ayaklanmadan dolayı sorumlu tutulmamalarını, hükümetin istifasını, başta Ahmet Rıza Bey olmak üzere birçok İttihatçının görevden uzaklaştırılmasını talep ediyordu. Asiler iki gün içinde, yirmi civarında mektepli subay ile Lazkiye Mebusu Emir Aslan Bey ve Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı da katlettiler. Olayların büyümesi üzerine, 21 Nisan'da Selanik'ten yola çıkan 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, 22 Nisan'da Ayestefanos'a (Yeşilköy) gelerek Hareket Ordusu'nun komutasını ele aldı. 24 Nisan tarihinde de Har-

biye Nezareti ve İstanbul içindeki kışlalar Hareket Ordusu tarafından kontrol altına alındı. Meclis-i Milli 27 Nisan tarihinde yaptığı gizli oturumda, Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine ve yerine kardeşi Reşad'ın, Sultan V. Mehmet adıyla tahta çıkartılmasına karar verdi (Akşin, 1970:155-177;Bayur (2), 1991:204-213; Kutay, 1999:283). İttihat ve Terakki Cemiyeti, tam manasıyla iktidara ancak, 23 Ocak 1913 tarihindeki Bab-ı ali baskını ile hakim oldu. Bu dönemde muhalefet sindirildi, çok partili rejime son verildi. 1913-1918 yılları arasında kurulan Sait Halim ve Talat Paşa kabineleri tam anlamıyla İttihatçı hükümetler oldu (Eycil, 2016:19).

İttihat ve Terakki'nin İktidarı Döneminde Siyasi, Sosyal ve Ekonomi Alanındaki İcraatları

Son dönem Türk tarihi içinde önemli bir dönüm noktası olan II. Meşrutiyet, Lale Devri ile başlayan Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyet dönemleriyle devam eden yenileşme ve modernleşme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan askeri, siyasi, toplumsal ve ekonomik gelişmeler Osmanlı dönemiyle sınırlı kalmamış, Türkiye Cumhuriyeti'nin inşasında da etkili olmuştur (Alkan, 2001:9;Tunaya, 2004). II. Meşrutiyet'in Türk siyasi hayatına getirdiği en önemli yeniliklerden birisi "Milli Hâkimiyet" prensibi olmuştur. Saltanat etme yetkilerini sembolik bir mahiyette koruyan hükümdarın anayasaya bağlılığa mecbur olması ve üstelik bunun meclis huzurunda yapılması yanında, yasama meclise, yürütme de hükümete bırakılmıştır (Kodaman, 1993:49). II. Meşrutiyet'in meydana getirdiği değişim, sadece siyasi alanla sınırlı kalmamış, toplum hayatının bütün unsurlarına tesir ederek köklü değişmelere sebep olmuştur. Toplumsal şuuru kuvvetlendirmek suretiyle, milliyetçiliğin temellerini atarak milli bir edebiyat ve fikir hareketini meydana getirmiştir (Turhan, 2002:186).

II. Meşrutiyet döneminde, kadın hakları konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Evlilikte belediye nikâhı kanun şartı olmuştur. 1917'de Aile Hukuku Kararnamesi çıkarılarak, kocanın ikinci bir kadınla evlenebilmesi ilk kadının rızasına bırakılmıştır. Balkan ve I. Dünya savaşlarında yetişkin erkek nüfus askere alındığı için devlet dairelerinde boşalan yerlere kadınlar yerleştirilmiştir. Böylece, Türk kadını kamu hayatına girmiştir. İstanbul'da ve Selanik'te yayınlanan gazete ve dergiler kadın haklarının yaygınlaşmasına çalışmıştır. Romancı H. Edip Adıvar, 1909'da Teali-i Nisvan Cemiyeti'ni kurmuş ve kadınların ekonomik bağımsızlığa sahip olmaları görüşünü dillendirmiştir (Kuran, 1997:173-174). II. Meşrutiyet dönemi Türk tarihinde, eğitim üzerine en çok yazının yazıldığı ve eğitim sorunlarıyla en çok ilgilenilen dönem olmuştur (Ergün, 1996:41). Kızlar için üniversite ve lise düzeyinde ilk defa okullar açılmıştır. Medreselerin mekteplerle uyumunu sağlanmak için Matematik ve Fen dersleri artırılmıştır (Arıkan, 1994:327;Zengin, 2002:170). Okulların ıslahı ile uğraşmak için illerde Maarif Encümenleri kurulmuştur. 1913 Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu ile ilköğretim 6 yıl, zorunlu ve parasız yapılmıştır ve yeni yüksekokullar açılmıştır. Devlet okullarında Türkçenin zorunlu öğretim dili olmasına ve özel okulların hükümet denetimine alınmasına çalışılmıştır. Pek çok genç pedagoji öğrenimi için Fransa, İsviçre, Almanya vb. ülkelere gönderilmiştir (Akyüz, 1999:229;Ata, 2008:98).

II. Meşrutiyet döneminde köklü değişikliklerin yapıldığı kurumlardan biri de ordu olmuştur. Balkan Harbi'nde yaşanan hezimet üzerine, 11 Haziran 1913'de Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Harbiye Nazırı olan Enver Paşa, orduda geniş çaplı değişiklikler yapmıştır. Alaylı yaşlı subaylar ordudan tasfiye edilerek, genç subayların önü açılmıştır. 2 Nisan 1913'de Enver Paşa'nın Büyük Karargâhının Umumi Birinci Şubesine görevlendirilen İsmet Bey, Enver Paşa hakkında: "Enver Paşa ihtilalden önce de; ahlak, cesaret ve kahramanlık misali tanınmıştı. Enver'e en çetin kıta hizmetleri, tam itimatla verilmiştir. Enver Paşa ordudan siyaseti çıkardı. Siyasetten ayrılmak istemeyenleri, ordudan ayırdı. Orduyu

tam manasıyla kudretli bir hale getirdi. İttihat ve Terakki, Türk Ordusunu yeni bir hüviyetle kurdu. Türk subayı, başlı başına kanaati, görüşü ve icraatı olan bir varlık haline geldi. Enver Paşa sonuna kadar orduya hakim oldu. Kudretli bir adamdı" demektedir (Aydemir, 1999:81). Enver Paşa hakkındaki olumlu görüşleri nedeniyle, İsmet Paşa daha sonraki dönemlerde Enverci olarak nitelenmiştir. Atatürk'ün önderliğinde Anadolu'da başlayan Milli Mücadele hareketine geç katılması da buna bağlanmıştır (Selek, 1992:87).

II. Meşrutiyet döneminde ekonomi alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde milli bankacılık benimsenmiş Evkaf, İtibar-ı Milli ve Ziraat bankaları kurulmuştur. Mali gücü artan Anadolu müteşebbisi de 1909'dan itibaren Anadolu'nun çeşitli kentlerinde yerel bankalar ve kredi kooperatifleri kurmaya başlamıştır (Tabakoğlu, 1998:276). İttihat ve Terakki Cemiyeti, savaş yıllarında Türk zengin müteşebbisler yaratmaya çalışmıştır. Korumacı gümrük anlayışı ile tarımı ve sanayisiyle kalkınarak kendi yağıyla kavrulacak bir ekonomi oluşturmak, milli şirketler, milli bankalar kurmak ve Müslüman esnafı örgütlemek gibi fikirler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu anlayışa paralel olarak 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkartılarak sanayiye devlet desteği sağlanmaya başlamıştır (Pamuk, 2005:227). 1912'de kurulan Islahat-ı Maliye Komisyonu, vergi konusunda reformlar yapmıştır. Aşar Vergisi üzerindeki iltizamlar kaldırılmıştır. Milli pazarı bütünleştirmek ve üretilen malları pazara daha kolay ulaştırabilmek için kara ve demiryolları inşa edilmiştir. Haberleşmenin kolaylaştırılması ve yaygınlaştırılması için telefon tesisatları kurulmuştur. Başkent elektrik ışıklarıyla aydınlatılmış ve elektrikli tramvay sistemi kurulmuştur (Shaw-Shaw, 1983:368;Ahmad, 2002:64).

İttihat ve Terakki'nin belki de en büyük şansızlığı, dışarıdan Avrupalı devletlerin baskısı, içerideyse azınlıkların isyan hareketlerinin imparatorluğu dağılmanın eşiğine getirdiği bir dönemde iş başına gelmiş olmasıdır. Böyle kritik bir dönemde sahneye çıkan cemiyet, heterojen bir yapıya sahip olan imparatorluğu canlandırmak ve Türk milliyetçiliği temelinde yeni baştan kurmak için büyük bir mücadeleye girişmiştir. Bu dönem ayrıca ilk kez geniş halk kesimlerinin meclise temsilciler gönderdiği, birden fazla siyasi partinin seçimlere katıldığı bir dönem olması hasebiyle de Türk tarihinde önemli bir yer tutmuştur (Demir, 2007:14).

Sonuç

II. Meşrutiyet'i Sultan II. Abdülhamit'i zorlayarak ilan ettiren İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, genç olmaları ve devlet tecrübesinden yoksun olmaları nedeniyle devleti dağılmaktan kurtaramamışlardır. Birçok yanlışlarına rağmen İttihatçıların vatanseverliklerinden asla şüphe yoktur. Belki de en büyük şansızlıkları bir taraftan Avrupalı devletlerin baskısı, bir taraftan da azınlıkların isyan hareketlerinin devleti dağılmanın eşiğine getirdiği bir dönemde iş başına gelmiş olmalarıdır. Cemiyet, son çare olarak devleti Türk milliyetçiliği temelinde yeni baştan kurmak için büyük bir mücadele vermiş, ancak bunda da muvaffak olamamıştır. Fakat bu dönemde zemin bulan ve yaygınlaşan Türk Milliyetçiliği fikri, hem Milli Mücadelenin hemde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda başat rol oynamıştır.

II. Meşrutiyet döneminin oluşturduğu fikri alt yapı ve kadrolar, Milli Mücadelenin ve Cumhuriyetin fikriyatını ve kadrolarını teşkil etmiştir. İttihat ve Terakki tarafından benimsenen ve geliştirilen devletçilik, toprak reformu, eğitimin birleştirilmesi gibi birçok önemli kararın Cumhuriyetle birlikte hayata geçirildiği bilinmektedir. İttihat ve Terakki geleneği olarak kabul edilen merkeziyetçi ve devletçi bakış açısı özellikle İnönü yönetimine aktif olarak yansımıştır. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki tarafından, fikri alt yapısı oluşturulan, bazıları kısmen de uygulanan birçok önemli karardan faydalı görülenler, Cumhuriyetin ilk yıllarında hayata geçirilen inkılaplarda etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz, (1984), İttihat ve Terakki, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul.

……..., (1999), İttihatçılıktan Kemalizm'e, Kaynak Yay. İstanbul.

……..., (2002), Modern Türkiye'nin Oluşumu, Ankara.

Akşin, Sina, (1970), 31 Mart Olayı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara.

……..., (1990), Türkiye Tarihi, C. III, Cem Yay., İstanbul.

……..., (1998), Jön Türkler ve İttihat Terakki, Ankara.

Aktar Yücel, (1989), "Demokratikleşme Sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun Anatomik Yapısı", IV. Askeri Tarih Semineri, Ankara.

Akyüz Yahya, (1999), Türk Eğitim Tarihi, İstanbul.

Alkan, Ahmet Turan, (2001), II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, İstanbul.

Araz, Nezihe, (1997), Mustafa Kemal'in Devlet Paşası, Dünya Yay., İstanbul.

Arıkan, Gülay, (1994), "Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler II. Meşrutiyet Dönemi", Tanzimat'ın 150.Yılı Sempozyumu, Ankara.

Armaoğlu, Fahir, (1997), 19.Yüzyıl Siyasî Tarihi, TTK., Ankara.

Ata, Bahri, (2008), "II. Meşrutiyet Döneminin Değerli Bir Maarifçisi Fuad Şemsi İnan", Türk Yurdu, C. XXVIII, S. 251, Temmuz.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 1919-1938, (1945). C. I, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay. İstanbul.

Avcıoğlu, Doğan, (1998), 31 Mart'ta Yabancı Parmağı, İstanbul.

Aydemir, Şevket Süreyya, (1973), Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1), C. I, Remzi Kitabevi, İstanbul.

……..., (1973), Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (2), C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul.

……..., (1995), Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C.I, İstanbul.

……..., (1999), İkinci Adam, C.I, Remzi Kitabevi İstanbul.

Aysal, Necdet, (2017), "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri", The Journal of Academic Social Science Yıl: 5, Sayı: 50, ss.1-23.

Bayar, Celal, (1997), Ben de Yazdım, C.I, Sabah Yayınları, İstanbul.

Bayur Yusuf Hikmet, (1991), Türk İnkılâbı Tarihi, C.I, 1. Kısım, Ankara.

……..., (1991), Türk İnkılâbı Tarihi, C.I, 2. Kısım, Ankara.

Berkes, Niyazi, (1978), Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yay. İstanbul.

Cavit Bey, (1946), "Felaket Günleri" Tanin Gazetesi, 26 Ekim.

Çavdar Tevfik, (1984), Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara.

Danişment, İsmail Hami, (1972), İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul.

Davison, Roderic H., (2004), Osmanlı-Türk Tarihi, İstanbul.

Demir, Fevzi, (2007), II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi Mebussan Seçimleri, Ankara.

Duru, Kazım Nami, (1957), İttihat ve Terakki Hatıralarım, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul.

Enver Paşa'nın Anıları, (1991), (Haz: H.Erdoğan Cengiz), İstanbul.

Erdoğan, Mert Can, (2016), The Volunteered Regıments Of Bektashı And Mevlevî Orders As A Gesture Of The Polıtıcal Allıance, Birinci Dünya Savaşı'nda Mevlevî Alayı Ve Gönüllü Topluluklar Uluslararası Sempozyumu 22-24 Ekim 2015, Kırıkkale-Ankara, Sempozyum Bildiri Kitabı, Kırıkkale.

Ergün, Mustafa, (1996), II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, Ankara.

Eyicil, Ahmet, (2016), Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, http: //www.altayli.net/ wpcontent/ uploads /2016/10/ OSMANLI -%C4%B0TT%C4%B0HAT-VE-TERAKK%C4%B0-CEM%C4%B0YET%C4%B0.pdf, s.4.

Hanioğlu, M. Şükrü, (1985), Bir Siyasal Örğüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük (1889-1902), İstanbul.

İacovella, Angelo, (1998), Gönye ve Hilal İttihat-Terakki ve Masonluk, (Çev. Tülin Altınova), İstanbul.

İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, (1987), Arba Yay., İstanbul.

İttihat ve Terakki'nin Son Yılları 1916 Kongre Zabıtları, (1992), (Sadeleştiren: Eşref Yağcıoğlu), Nehir Yay., İstanbul.

Karabekir, Kazım, (1993), İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909, Emre Yay. İstanbul.

Karpat, Kemal, (2007), Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi, Ankara.

Kızılçelik, Sezgin, (2003), Atatürk'ü Doğru Anlamak, Anı Yay. Ankara.

Koçak, Cemil, (2003), Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), C.II, İletişim Yay., İstanbul.

Kodaman Bayram; Ünal, Mehmet Ali, (1996), Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909), Ankara.

Kodaman, Bayram, (1993), Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.XII, İstanbul.

Koloğlu, Orhan, (2002), İttihatçılar ve Masonlar, İstanbul.

Köni, Hasan, (1989), "I. Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkileri", IV. Askerî Tarih Semineri, Ankara.

Kuran, Ahmet Bedevi, (1959), Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, Çeltüt Matbaası, İstanbul.

Kuran, Ercüment, (1997), Türk Çağdaşlaşması, Ankara.

……..., (2004), Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Ankara.

Kutay, Cemal, (1999), 31 Mart'ın 90. Yılında, Aksoy Yay., İstanbul.

Kutlay, Naci, (2010), İttihat Terakki ve Kürtler, Ankara.

Lewis, Bernard, (1988), Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. Metin Kıratlı), Üçüncü Baskı, TTK, Ankara.

Mardin, Şerif, (1996), Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), İstanbul.

Mutlu, Sevda, (2004), "Unutulan Cumhuriyet Aydını Ahmet Hamdi Başar, Başarizm ve Devletçilik", Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 24, Sivas.

Okyar, Fethi, (1980), Üç Devirde Bir Adam, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul.

Ölçen, Nejat, (2000), Osmanlı Meclis-i Mebusanında İttihat ve Terakki Zorbalığı, Ankara.

Özkaya Yücel, (1994), "Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri Cemiyet-i İslamiyye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara.

Pamuk, Şevket, (2005), Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, İstanbul.

Petrosyan Y. Aşatoviç, (1974), Sovyetler Gözüyle Jön Türkler, (Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul.

Ramsaur, Ernest Edmonson, (1972), Jön Türkler ve 1908 İhtilalı, (Çev. Nuran Ülken), İstanbul.

Reyhan, Cenk, (2007), Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare, Ankara.

Selek, Sebahattin, (1992), İsmet İnönü Hatıralar, C.I, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Shaw, Stanford J.; Shaw, Ezel Kural, (1983), Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, E Yay., İstanbul.

……..., (2006), Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye C.II, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975, İstanbul.

Tabakoğlu, Ahmet, (1998), Türk İktisat Tarihi, İstanbul.

Talat Paşa'nın Anıları, (1994), (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul.

Tansu, Semih Nafiz, (1960), İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, (Anlatan: Galip Vardar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, (1980). "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, Ankara.

Toprak Zafer, (2003), İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918, Homer Kitabevi, İstanbul.

Tunaya, Tarık Zafer, (2000), Türkiye'de Siyasal Partiler (1), C.I, İstanbul.

……..., (2000), Türkiye'de Siyasal Partiler(2), C.III, İstanbul.

……..., (2004), Hürriyetin İlanı, İstanbul.

Turhan, Mümtaz, (2002), Kültür Değişmeleri**,** İstanbul.

Unat, Faik Reşit, (1962), "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge"**,** Belleten, C.XXVI, S. 102, Nisan.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1956), "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar" Belleten, C.XX, No:70.

Yalçın, Hüseyin Cahit, (1976), Siyasal Anılar, (Haz. Rauf Mutluay), İş Bank. Yay., İstanbul.

Zengin, Zeki Salih, (2002), II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi, Ankara.

Zürcer, Erik J., (1993), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul.